

1612'DE AVRUPA'DA YAYIMLANAN İLK TÜRKÇE GRAMERİNİN ÖZELLİKLERİ*

A. DİLÂÇAR

Avrupa'da Türkoloji, tarihçilik olarak, IV. yüzyılda Antakya'lı asker tarihçi Ammianus Marcellinus tarafından kurulmuştur. Bu çağda Latince olarak yazdığı *Rerum Gestarum libri XXXI* (31 fasılda toplanmış başarılı icraatlar kitabı) adlı kitabının son 18 bölümünde 353-378 yılları arasındaki Roma tarihini ve başbuğları Balamir'in önderliğiyle Batı Hun Türklerinin, Roma imparatoru Valens'in gününde, 372'de batı dünyasına girişlerini, Bizanslı tarihçi Priskos da 448 yılında Attilâ'nın sarayını anlatmaktadır. Türkolojinin dilcilik olarak kurulması için XV. yüzyıla kadar beklemek gerekecekti.

Dilcilik olarak Türkolojiyi kuran - eğer VI. XIV. yüzyıllar arasında Tuna ve İdil Bulgar Türklerinin bıraktıkları anıtları, 1303 yılında da *Codex Cumanicus*'u yazan papazları bir tarafa bırakacak olursak - 28 Eylül 1396'daki Niğbolu (Nikopolis, Nikopol) savaşında Yıldırım Bayezit orduları tarafından tutsak alındıktan ve 31 yıl yurdumuzda ve çevresinde dolaştıktan sonra, memleketi olan Bavyera'ya dönüp 1427'de ünlü "Gezi Kitabı"nı (*Reisebuch*) yazan Alman Johann Schiltberger olmuştur (bk. mart 1941 tarihli "Türk Dili"nde "Avrupa'da ilk Türkolog Johann Schiltberger, 1381-1440" başlıklı yazım). Bu "Gezi kitabı"nda Schiltberger, Hristiyanların "Rabbanî Dua" (Pater Noster) dedikleri duanın Kıpçak Türkçesindeki metnini vermiştir. Sadece metin, gramer açıklaması yok.

Avrupa'da basılan ilk Türkçe gramerine erişinceye kadar, bize yabancı yazı ile Türkçe metin bırakmış olanların kronoloji sırasında daha beş ad vardır. Başta, Fatih Sultan Mehmed'in isteği ile Ortodoks Hristiyanların din inancını özetleyen İstanbul patriği Gennadios Skholarios (ölm. 1468) gelir. Patriğin manzum Rumca olarak yazdığı "İnsan oğlunun kurtuluş yolu hak-

* 1969 Türk Dil Kurultayında bilimsel bildiri olarak okunmuştur.

kında” (*Peri tês hodû tês sôtêrias tôn anthrôpôn*) başlıklı 20 maddelik yazıyı yine Fatih’in buyruğu ile şarih Mehmet Çelebinin babası ve Karaferiye (Berroia) kadısı Ahmet Efendi 1456 da Yunan harfleriyle Türkçeye çevirmiştir.

Kronoloji sırasını izleyerek, burada araya yine bir savaş tutsağını alıyoruz: Erdel (Ardeal, Transylvania)in Mühlbach (bugün Rumanya’da Sebeş, Macar. Szaszsebes) kasabasında doğmuş olan, tam adı bilinmeyen bir Alman. Türkoloji tarihine sadece “Mühlach’lı” adıyla geçen bu genç, 1437 yılında II. Murad’ın Lehistan seferi sırasında Mühlbach’ta bir kalenin yıkılması altından çıkarılarak tutsak alınmış, 10 yıl Türkler arasında kalmış, ihtida ederek vaiz olmuş, Türk gelenek-göreneklerini öğrenmiş, bunları 23 bölümde toplamış, Türkçe metin parçalarını, Yunus Emre’nin bazı şiirlerini Got harfleriyle yazmış ve hepsini 1480’de Urach (Württemberg)ta “Türklerin örf ve âdetleri, durumları ve bunlarla ilgili türlü konular üzerine bir yazı” (*Tractatus de moribus, conditionibus, et nequitia Turcorum*) adlı Latince kitapta yayımlamıştır.

Ondan sonra, XVI. yüzyılda bir aralık (1523–1531) Floransa şehrinin İstanbul balyosluğunda yazman olarak bulunmuş olan Filippo Argeiti’nin 1533 yılında yazdığı “Türkçe konuşma kuralları ve isim, fiil sözlükçesi” (*Regola del parlare Turcho et Vocabulario de nomi et verbi*) adlı kitabı gelir: küçük boyda 535 yazma sayfa. İçinde, konuşmaya yarar cümleler, isim ve fiil listeleri bulunan ve İtalyan tüccarlarına yardım etmek amacıyla yazılan bu yazıya da gramer denemez. Kitap, Floransa Merkez Millî Kitaphında 1938 yılına kadar yazma halinde kalmıştır.

Kronoloji buraya yine bir savaş tutsağı sokmaktadır: bu kez, Hırvat asıllı bir Macar. Bartholomaeus Georgievits adında bu maceracı, Kanunî Sultan Süleyman zamanında 29 ağustos 1526’daki Mohaç (Mohacs) savaşında tutsak alınmış, 13 yıl Anadolu ve Suriye’de kaldıktan sonra yurduna dönmüş, Büyük Varadin (Mac. Nagyvard, Alm. Grosswardein, Rumen. Oradea Mare) şehrinde Derviş Çelebi adında bir zatla din konusunda bir münazarada bulunmuş, 1552’de o zamana kadar yazdığı ve şurada burada yayımladığı küçük yazıları toplayarak, Roma’da “Türklerin örf ve âdetleri hakkında, kısaca” (*De Turarum moribus epitome*) adlı Latince kitabı ortaya koymuştur. İçinde Türkçe metinler de bulunan bu kitap da bir gramer değildir.

Yukarıdan beri sıraladığımız bu kitaplar, Türk gramerinin ancak öncülleri sayılır ve gereç olarak metin bakımından çok önemlidir. Avrupa’da Türkçenin ilk gramerini yazan, Messina’lı İtalyan Jesuit papazı Pietro Ferraguto (1580–1656) olmuş, fakat onun yazdığı “Türkçe Gramer” (*Grammatica Tur-*

chesca) adlı kitap da Napoli Millî Kitaplığında 1940 yılına kadar yazma halinde kalmıştır: 131 yazma sayfa. Gençliğinde Tunus'ta tutsak olarak 6 yıl Türkler arasında kalan ve dilimizi öğrenen bu genç, 1611'de bu kitabı, Türkiye'de bulunan veya memleketimize gelecek olan Jesuit papazlarına dil kılavuzu olarak yazmıştır. Kitap, düzenli olarak 46 bölümlü küçük bir gramer özeti verdikten sonra, din konusu ile ilgili Türkçe soru cevap örnekleri ve İtalyanca çevirilerini sıralamaktadır. Kitaptaki kelime hazinesine Tunus'ta konuşulan bazı Arapça sözcükler de girmiştir. Ferraguto'nun yayımlanmamış bu grameri batıda yazılan ilk Türkçe gramer ise de, dünya ölçüsünde ilk Türkçe gramer sayılamaz, çünkü -XIII-XIV. yüzyıllarda Arapça olarak yazılmış Kıpçak Türkçesi sözlük-gramerleri bir tarafa bırakılacak olursa -yeryüzünde ilk Türkçe gramer, yani Türkiye Türkçesi grameri, Türkler tarafından yazılmıştır: Bergamalı Kadri Efendinin "*Müeyyiretü'l-ulûm*"u, ki Hicrî 937, Milâdî 1530 yılında İstanbul'da tamamlanarak Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşaya sunulmuştur. 182 sayfa tutan bu gramer tam bir gramer olup Arapçanın kalıplarına göre yazılmış ve iki bölüme ayrılmıştır: ilk 99 sayfası söz bölüklerini ele almış, ikinci 83 sayfasında da bunların çeşitleri ve ayrıntıları gösterilmiştir. Kadri Efendinin bu grameri 1946 yılına kadar yazma halinde kaldıktan sonra Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasımı, çevriyazısı ve kelime dizini Besim Atalay'ın kalemıyla yayımlanmıştır.

İtalyan Pietro Ferraguto'nun grameri yazma olarak Napoli Millî Kitaplığına konduktan bir yıl sonra, 1612'de Leipzig'de Hieronymus Megiser adında Stuttgart'lı bir Alman, Türkiye Türkçesinin ilk gramerini, açıklaması Latince olarak, "Dört Bölümde Türk Dilinin Esasları" (*Institutionum Linguae libri quatuor*) başlığıyla yayımlamıştır. Bu kitap batıda yayımlanan doğu dilleri gramerlerinin beşincisidir. İlk dördü şunlardı: 1505'te Endülüslü Arapçası, 1506'da İbranca, 1548'de Eski Habeşçe (Ge'ez), 1554'te de Süryanca. Batıda, Klasik Arapçanın ve Farsçanın gramerleri, Türkçe gramerinden sonra yayımlanmıştır: Arapçanınki 1613'te, Farsçanınki de 1614'te. Osmanlı devletinin, Avrupa'nın içlerine doğru genişlemesi, denizlerde egemen oluşu ve hele Fatih'lerin, Yavuz'ların, Kanunî'lerin görkemi, Türk dilinin tanınmasına öncelik sağlamış, XIV. Louis çağında, 1669'da Paris'te "Dil Oğlanları Okulu"nun (Ecole des Jeunes de Langues) kuruluşunda Türkçe öğrenimi için duyulan gereksime büyük bir rol oynamıştır. Bu yıl, 1669, Paris'te Türkçe için kurulan bu okulun 300. yıldönümü olduğu için, buna da burada önemle değinmek istedim.

1612'de I. Ahmet zamanında, ilk olarak basılan Türkçe gramerinin yazarı Hieronymus Megiser (1553-1616), arma sahibi bir asilzade, Saksonya krallığı seçmeni (Elector) ve tarihçisi olup bir aralık Leipzig Üniversitesinde de profesörlük kürsüsünde bulunmuş, geniş bilgili bir dilseverdi. Stuttgart'ta doğmuş, Avusturya'nın Linz şehrinde ölmüştür. Dilcilik alanına 1592'de, Johann Schiltberger'ın açtığı çığırda yürüyerek, Frankfurt'ta, yukarıda anılan "Rabbanî dua"nın 40 dilde yazılı metinlerini koynunda toplamış olan "Kırk dilden örnekler" (*Specimen XL diversarum linguarum*) adlı kitabı yayımlamakla atılmış, ertesi yıl bu dillerin sayısını 50'ye yükseltmiş ve 50 dilde başka dinî metinler de vermiş, 1603'te bu kitabın Almancasını da ortaya koymuştur. Ayrıca aynı 1603 yılında 40 dilden toplamış olduğu küçük bir sözlüğü de "Diller hazinesi" (*Thesaurus polyglottus*) adıyla yayın alanına çıkmıştır.

Megiser, Alman kayzeri II. Matthias'a (hük. 1612-1619) sunduğu küçük ölçüde 328 sayfalık gramerini dörde bölmüştür. Başta bir de kayzere yazılmış bir "sungu mektubu" (Epistola dedicotaria) vardır. Tarihçi olduğu için Megiser bu 13 sayfada Türklerle ilgili birçok savaşlardan söz edip bunların yıl, ay ve günlerini tam olarak vermiştir. Başka kitaplarda kolay kolay bulunamayan başlıca tarihler şunlardır: Macar kralı I. Matthias'ın (Mac. Hollós Mátyás) doğum günü olan 24 şubat 1443, ki ansiklopedilerde bunun yalnız yılı gösterilmektedir; III. Murat zamanında serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşanın 10 mart 1594'te Novigrad, 29 eylül 1594'te de Yanık (Raab kalesi, Pannonia) hareketi; III. Mehmet zamanında, 1 eylül 1595'te Usturgon (Mac. Esztergon, Alm. Gran) kalesinin düşmesi; 29 mart 1598'de Yanık (Raab) kalesinin düşmesi; 2 ekim 1598'de de Budin'in kuşatmadan kurtuluşu. Tarihçi Megiser'ın sözleri, kayzer seçmeni olduğu için, belki ödev gerekliliği olarak, bu bölümde Türkleri pek okşamamakla beraber, Avrupa siyasetinde ve savaş meydanlarında onların önemini ve gücünü küçümsememiştir. 1072'de Kaşgarlı Mahmut "Divanü lûgati't-Türk"ünde Araplara "Tanrı Türklere yeryüzünde erk verdi, onların dilini öğrenmekte fayda vardır" diyerek Araplara Türkçe öğrenme yolunu gösterdiği gibi, 1612'de Megiser da Avrupalılara, hele Avusturya sınırlarında oturanlara, yayımladığı Türkçe grameriyle aynı yolu göstermek istemiş olsa gerek. Yoksa, 50 dille uğraşan bir dil bilgini bunlardan niçin yalnız Türkçeyi seçip onun ilk gramerini yazmış olsun?

Megiser gramerindeki 53 sayfalık fasıl, "Türk gramerine giriş" in (*Isagogae grammaticae Turcicae*) birinci bölümüdür: Arap harfleriyle Türk imlâsı (*De Orthographia Turc-Arabica*). Felsefe ve tıp doktoru Petrus Kirstenius'un yardımıyla yazılan bu bölümün 6 alt-bölümü vardır:

1. alt-bölüm, Türkçenin Farsça ve Tatarcaya yakınlığı, Arapçadan da epey farklı olduğu belirtildikten sonra, *Kur'an*-ı kerimin metin yazısı olan Arap harfleriyle yazıldığı söylenmiştir. Türk-Arap yazısı diye tanıtılan bu alfabedeki harflerin adı, kelimenin başında, ortasında, sonunda olduklarına veya tek başına bulduklarına göre aldıkları şekiller ve ses değerleri gösterilmiştir. Bu listede “dad” (ض) harfi *tzad* şeklinde okunmuş ve ona *tz* ses değeri verilmiştir, bizde *dh* ve *zh* (*d̄, z̄*) değerinde olduğu gibi. Aynı listede “üç noktalı se” (ث), “sad” (ص) ve “zı” (ظ) harflerine karşılık Almanca β yani ɣ sesi konmuş; “zel” (ذ) ile “sin” (س), Almandada, çoğunlukla *tz* okunan *z* ile karşılanmış, “ze” (ز) nin değeri de yine *z* harfiyle gösterilmiştir. Bu, metinlerde de görüleceği gibi, fonetik bir kargaşadır. Aynı tabloda, “khi” (خ) nin karşılığı *kh* ve *h* ile gösterildiği için bu devirde “khi”nin “ha”ya doğru zayıfladığı düşünülebilir. Yine aynı tabloda “cim”in (ج) ve “çim”in (چ) değerleri sırasıyla *g* ve *c* ile *g* ve ç olarak gösterilmiştir; “ye” (ي) de *i* olmuştur.

2. alt-bölümde, ses ve yazı bakımından Türkçenin Arapçadan ayrıldığı noktalarla Arap yazısının şu özellikleri anlatılmıştır:

a. Farsça ile Türkçede “pe” (پ) ve “çim”in (چ) kullanılması ve Arapçada bunların bulunmaması;

b. Farsça ile Türkçede “üç noktalı sağır kef” veya “kâf-ı nunî” veya “kâf-ı farisi”nin (ك) kullanılması;

c. Tumturaklı (mudbık) ve gırtlak seslerini gösteren harflerin nitelikleri, “ha” (ح), “sad” (ص), “tzad” (ض), “tı” (ط), “zı” (ظ), “ayn” (ع) “gayn” (غ), “kaf” (ق);

ç. Harf adlarının etimolojisi yani anlamı: *elif* = “doğru”, *ha* = “böyle, evet”, *dal* = “ağaç dalı”, *sin* = “mezar, sin”, *dzad* = “sat” (“satmak”tan), *ain* = “göz”, *ye* = “ye” (“yemek”ten). Bartholomaeus Rathmanus’tan alınan bu etimolojilerden yalnız *ayn* = “göz” doğru, öbürleri uydurma, yakıştırmadır.

d. Bitişmeyen harf olarak “dal” (د), “zel” (ذ), “re” (ر), “ze” (ز), “vav” (و) ve “lâmelif” (ل) gösterilmiştir;

e. Harflerin gösterdikleri seslerin, mahreçlerine göre *gırtlak* (guttural), *dudak* (labial) ve *orta* (media) sınıflarına ayrıldıkları ileri sürülmüştür, Arapça terimlerle: *hulkî* (elif, he, ha, ayn, gayn, kha), *şefevî* (fe, be, pe, mim, vav), *vasatî* (kalanlar);

f. *Allah* adında elif daima *a* okunur;

g. Alfabede Arap harflerinin sırası İbranî alfabesine göredir;

h. Türk fonetiği için önemli bir nokta olarak, bu dilde kelime başlarında çift konson bulunmadığı ve yabancı adların yazılışında bu gibi hallerde bir destek vokalin katıldığı belirtilmiştir, *İskender*, *İşkodra*, *Üsküp*'te olduğu gibi (*Aleksandros*, *Shkodër*, *Skoplje* yerine).

3. alt-bölüm, Türkçenin yazılışında vokallerin "hareke" denilen işaretlerle gösterildiğini belirtmiştir. Bu 10 işaret şunlardır: *birüstün* (usten) = *e*, *biresre* = *i*, *birötre* (otro) = *u*, *ikiüstün* (ikusten) = *en*, *ikiesre* (ikesre) = *in*, *ikiötre* (ikotro) = *un*, *cezme* = sükûn, *teşdid* (testith), yeni şedde = ikizleme, *medd* (met) = uzun *a* (A), *hemze elif* = *e*, *i*, *u* hecelerinde kesme. Böylece Türk dilinin 8 sesli zengin vokalizmi Arapçanın üç vokalli kalıbına (*a*, *i*, *u*) zorlanmış, *ı*, *o*, *ö*, *ü* vokallerimiz bir yana atılarak, yalnız, Arapça *a*'nın yanına bir *e* sıraya alınmıştır.

4. alt-bölümde harfler önce tek tek, sonra çift çift, elif'ten ye'ye kadar hareketlenerek tablo halinde gösterilmiştir, önce üstün, esre, ötre ile *be*, *bi*, *bu*; *te*, *ti*, *tu* v.b., sonra tenvin'le *ben*, *bin*, *bun*, daha sonra birleşerek *beb*, *bib*, *bub*; *teb*, *tib*, *tub*'tan *yeh*, *yih*, *yuh*'a kadar, tam 787 şekil, hepsi harekeli müteharrik Arap harfleri ve Latince çevriyazı ile, Türkçenin *a*, *ı*, *o*, *ö*, *ü* vokalleri bu tablolarda hesaba katılmamıştır.

5. alt-bölüm, bu yazıyı okuma alanında bir alıştırmadır. Önce Arap harfleriyle Arapça olarak: verilen metin dinî olup Hristiyanlığa aittir: *Bismî'l eb*, *ve'l-ibn*, *ve'l-ruhü'l-küds*, *Allah vahid*, *Amin*. Sonra "Rabbanî dua"nın Arapçası.

6. alt-bölüm yine okuma alıştırmaları olup Türkçe cümlelere ayrılmıştır, daima harekeli Arap yazısı, Latin harfleriyle çevriyazı ve Latince çeviri. Önce gurbetle ilgili dinî-ahlâkî cümleler verilmiştir. Örneğin, verilen çevriyazıya sadık kalarak: *müflisem ol hak katinde exigum gokdur benum* (harekeli metne göre: *müflisem ol hak katında eksigüm çokdur benüm*); *hem garibem andan artük kimsenem yokdur benum* (*hem garibem, andan arthık kimsenem yokdur benüm*). Bir iki sayfa sonra, okuma alıştırmaları olarak Türk atasözlerinden ve deyimlerinden örnekler verilmiştir.

Fakat bunlara geçmeden önce, birkaç söz kitaptaki yazı ve çevriyazı hakkında:

1. Bu bölümde Türkçenin fonetiği, hele vokalizmi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, dar bir çerçeveye zorlanmıştır. Örneğin, *dunmes* (دُنْمَسَ) şeklinde gösterilen çevriyanın gerçekte *dunmez* mi, *dünmez* mi, *donmez* mi, *dönmez mi* okunduğu belli değildir. Böyle olmakla beraber, ara sıra ö ve ü vokalleri *iu* bileşiği ile gösterilmiştir, örneğin ö değeriyle *giunglumun* (= göy-lümüñ); *gios* (= göz); ü değeriyle *giul* (= gül). Yer yer de doğrudan doğruya ü harfi kullanılmıştır, *eksiklük* (= eksiklik), gibi. Çevriyazıda, Arapça yazıda esre gösterildiği halde, *ı* yerine *u* kullanıldığı da vardır, örneğin (بازيغ) *yazug*, *yazıg* yerine.

2. Türkçenin vokal durumu ve vokal uyumu hakkında hiç birşey söylenmemişse de, genel olarak çevriyazı bu uyuma göre yapılmış, fakat yer yer aksamıştır, örneğin *armağanlar* yerine *armaganler*; *yokluğu* yerine *yokliku*, gibi.

3. Türkçedeki art-damak *n*'si (*η*), alfabe tablosunda "kef" (ك) sırasında söylenişi "gief, nief", ses değeri de *k*, *n*, *g* şeklinde yaklaşık olarak işaret edilmiş, fakat çevriyazıda bu ses daima *ng* bileşiği ile gösterilmiştir. Bu çağda *η* sesinin Türkçede tam değeriyle yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, alfabe tablosunda ve çevriyazıda "gayn"ın ses değeri sadece *g* olarak gösterilmiş, sızıcı olarak *ğ* değerine işaret edilmemiştir.

4. Gramerde kelimelerin Arap harfleriyle yazılışı tamamıyla eski usule göre mihanikî olup sonraki klasik imlâ kalıplarına uymamaktadır. Bu eski imlâ usulü kölecesine hareketlere bağlı olup her vokal Arapçadaki 3 hareketin biriyle gösterilmektedir. Bu yüzden kelimelerin imlâda hecelere bölünüşü ve yazılışı çok kere alışılmamış şekillere girmiştir. Örneğin, *agaçdan* kelimesi şu şekilde yazılmıştır: (أَغْجَ طَنْ) *ölçü* kelimesinin imlâsı da şöyle olmuştur: (أُولُ چُو) *göki/gökü* de şu şekilde yazılmıştır: (كُوكِ) Yine bu yüzden Arapça asıllı kelimeler Arap harfleriyle büsbütün yanlış kalıplara zorlanmıştır, örneğin: *fayda*'nın imlâsı (فَائِدَه) yerine (فَا دَ) şekline girmiştir, yani *fa* (فَا) ⁻ⁱ (ا) ^{-da} (دَ) Bu arada daha başka Arapça kelimeler de yanlış yazılmıştır: örneğin, *tedbir* (تَدْبِير) yerine *tetbir* (تَتْبِير)

5. Çevriyazıda birçok tutmazlıklara rastlanmaktadır: örneğin, *üstün* kelimesi Latin harfleriyle bir yerde *ustun*, başka bir yerde ise *usten* olarak

gösterilmiştir; *k* (ق) sesinin çevriyazısı genel olarak *k* harfi ile, fakat yer yer de *c* ile yapılmıştır, örneğin *kapum* (قَابِيْمٌ) yerine *capum*.

6. Ses benzeşmesi ve dudaksıllaşma olayları çevriyazıda karışık olarak gösterilmiştir: örneğin, *agaçdan* (benzeşmesiz), *dosttan* (benzeşmeli), *göriş* (dudaksıllaşmadan), *uyanukdur* (dudaksıllaşmış).

7. Ses değerleri tablosunda (ح) in karşılığı *g* ve *c*, (چ) in karşılığı da *g* ve *ç* olarak gösterilmiş, fakat metin çevriyazılarında *c* ve *ç* sesleri *g* ile karıştırılmıştır: örneğin, *çok* yerine *gok*; *gerçi* yerine *gergi*; *icazet* yerine *igazet*; *ölçer* yerine *ulger*; *çün* yerine *gun*. Aynı tabloda *z* (ز) nin ses değeri *z* olarak gösterildiği halde, metinlerde sık sık *s* şeklinde geçmiştir, örneğin, *bezirgân* yerine *pasirgian*. Çevriyazıda yer yer *v* ile *b* sesleri birbirleriyle karıştırılmıştır, örneğin *vatan* yerine *batan*.

Yazı bölümünde metin örneği olarak verilen başlıca Türk atasözleri ve deyimleri şunlardır: bugünkü söylenişle, Haberler beylerin dümenidir; Her ne eylersen akilâne eyle; Dost ile ye iç, satı pazar etme; Korkak bezirgân fayda etmez; Kocayacak yorga olmaz; Bugünkü yumurta yarınki tavuktan yeğdir; Hastaya döşek mi sorarsın; Leşker leşsiz olmaz; Arif olana bir gül yeter; Aşikâre düşman yeğdir gizli dosttan; At binenin kılıç kuşananın; Eşek maymunlar arasında neylersin?; Kuru yanında yaş da yanar; Ne ölçüyle ölçersen ol ölçüyle alırsın; Evvel görüş andan biliş; Adem tedbir eder, Allah taalâ takdir eder; Isıramadığın eli öp başına koy; Ben seni bir daha görsem iki olur; Gelmek iradet gitmek icazet; Atılan ok dönmez; Elma agaçtan irak düşmez.

Megiser gramerinin ikinci ayrımı, birinci ayrımı olan *Isagoges grammaticae Turcicae*'nin son kısmını meydana getirir. *De Etymologia* (Etimoloji, yani eski anlamıyla asıl gramer) alt-başlığını taşımaktadır. On dört baptan olma bu bölümün ayrıntıları şunlardır: 1. İsimlerin çekimi, 2. Sıfatların denestirilme dereceleri, 3. İsim türetimi, 4. Sayı adları, 5. Zamirler, 6. Fiil, 7. Fiillerin çekimi, 8. Edilgen (passivum) fiiller, 9. Fiil türetimi üzerine notlar, 10. Ortaçlar (participium), 11. Zarflar, 12. Edat veya son-takılar, 13. Bağlaçlar, 14. Ünlemler.

Türkçe grameri, burada ilk defa olarak tamamıyla Avrupa'nın klasik gramerleri kalıplarına göre düzenlenmiş, örnekler de bol bol verilmiştir. İsim çekiminde, yalın, -in, -e, -i, -den hallerinden başka, bir de Latincenin kalıp-

larına uyularak, hitap (vocativus) hali yer almıştır, örneğin *er, eruñ, ere, eri, ya er, erden*. Örneklerde vokal uyumu genel olarak aksamıştır, *oğul* örneğinde *oguler (oğullar yerine), oguleru, ogulere, ya oguler, ogulerden*, gibi. Sıfatların denestirilme şekilleri şöyle gösterimiştir: *yeğ, yeğrek, gayet yeğ; kem, kemrek, gayet kem; -den hali ile senden büyük, senden küçük* (bugünkü gramerde, *gayet yeğ*, veya *gayet, çok* ile yapılan denestirme derecelerine “obartma derecesi”, superlatif absolu denmektedir). İsim türetiminde kullanılan eklerden şunlar gösterilmiştir: *-li (at - atlı, Osman - Osmanlı), -ce (Türk - Türkçe, Arab - Arabca), -lik (er - erlik, düşman - düşmanlık), -ci (ekmek - ekmekçi, araba - arabacı), -cik (ev - evcik, baş - başcik)*, deverbale olarak *-iş (bakmak - bakış)*, yabancı asıllı eklerden de *-kâr (günah - günahkâr, hizmet - hizmetkâr)*. Sayı adları bölümünde: sıra sayılarından *bir - birinci, beş - beşinci*; Latincenin kalıplarına uyarak da, kat sayılardan (multiplex) *beş - beş kat, bin - bin kat*. Zamir bölümünde: *ben - benim - bana, kim - kimuñ, kime*; ek zamirlerden *baş - başum - başumu*; iyelik zamirlerden *bizimkiler - bizimkileruñ*; öze dönüşlü zamirlerden *ben kendüm, sen kendin*; belirsiz zamirlerden de *bir kimse - bir kimsenuñ*

Fiil konusu oldukça geniş işlenmiştir. Mastarlar *-mak / -mek* ekiyle *bakmak, sev-mek*; çekimleri, geniş zaman, *-mak* sınıfında *-arem, -urem (datmak datarem, yatmak - yatturem)*, *-mek* sınıfında da *-erem, -urem (sevmek - severem, ugretmek - ugredurem)*. Çekim örneği: *severem - seversen, sever; severdum, sevdim, sevmişidum*, geleceklik diye gösterilen *seveyim, sevesin, seve (-cek eki yok)*, emir diye gösterilen *sevsen (sev! değil)*, bağımlı kip (subjunctivus) diye gösterilen *sevem - sevesin - seve; seveidum, seveidu - seveidi*, mastar ve ulaçlar: *sevmek, sevdup - sevecek. Olmak* fiilinin çekimi diye şunlar göstermiştir: *ben im, sen sin, ol dur, benidum, olmuşidum, ben olurem (geleceklik), ol sen (= ol!) olam, olmuşidum*, bağımlı kip geleceklik diye gösterilen *olacagum* (burada *-cak* kullanılmıştır), ayrıca *olmak, oldugumu, olacagum, olan, olacak*. Olumsuzlardan. *sevmemek, olmamak, sevilmemek* v.b. Edilgen fiillerden: *sevelmek*, çekimi: *sevelurem, sevildum, sevilicekim*. Bu paradigmalardan sonra, Megiser, dikkat çekici şu açıklamayı yapmıştır: Türkçede, başka hiçbir dilde bulunmayan ve anlamlarının açıklanması güç, bazılarının ki de imkânsız olan birçok fiil kalıpları vardır, örneğin *sevdirmek, sevilme, sevildirme (sevdirilmek anlamına), sevinmek, sevinmek*, gibi; bunlara *sevdirilememek, seviştirilememek, sevi vermek, sevecek olmak* v.b. örnekler de katılabilir. Ortaç ve ulaç konularında yalnız *seven, sevecek, sevillecek, sevmiş, sevilmiş* kalıpları verilmiştir.

Megiser gramerinde zarf bölümü bir özellik taşımaktadır: genel olarak

“söz bölükleri” sınıflamasına göre zarf sayılan kelimelerden başka, zarf görevinde bulunan deyim ve kelime takımları da zarf sayılmış ve buna göre sınıflamalar yapılmıştır: yer zarfı (*bura, burada, buraya, buradan*), zaman zarfı (*dün, şimdi, çoktan, geç, haçan*; zaman ekleri: *-dek, -değin, sabahadek, sabahadeğin, -den, yemek yemeden Allaha şükret, -dikta, akşam yaklaştıkta, -ce, gelince*), sayı zarfı (*gene, tekrar, bunca kere*), gerçekleştirme ve yadsıma zarfları (*evet, yok, değil*), gösterme zarfı (*işte, göre, korunma zarfı (Allah saklasın, irak olsun)*), istek zarfı (*keşke, Allah versin*), özendirme zarfı (*göreyim seni, kerem eyle, gele*), sıra zarfı (*şindengerü, şindiden, ikinci, cümle*), soru zarfı (*niçin?, değil mi?, neden ötürü?*), benzetme zarfı (*güya ki, nitekim, gibi*), nitelik zarfı (*pek, eyi, gizleyin, akilâne, aşikâre*), nicelik zarfı (*çok, az, yeter, hayli*), yaklaşma zarfı (*ancak, az kaldı*), şüphe zarfı (*belki, kim bilir, acayip*), seslenme zarfı (*yahu, hey, haydi*), soru-cevap zarfı (*ne var?, ne istersin?*), ayırma zarfı (*başka, yalnız, gayri*), yemin zarfı (*vallaha, Tanrı hak için, başım için*), katma zarfı (*ile, daha, artık*), toplama zarfı (*beraber, babası bile, bir uğurda*), sakındırma zarfı (*sakın, olma etme*), onaşma zarfı (*başım üstüne, öyle olsun*), rastlantı zarfı (*öyle düştü, ansızın*), denestirme zarfı (*eksik, artık*).

Edatlar, durumlara göre, şöyle sıralanmıştır: -e eki ile *babaya, göke, -de* eki ile *babamda, evde, önünde, dolayında, altında, yanında, -den* eki ile *babadan, yürekden, körlükden, Tanrıdan gayri, -siz* eki ile *sakalsız, ağacsız*; bunlara katma olarak da *karşısına, için, sonra, üzere, aşırı, yerine, ile, öteyaka, beriyaka, yakın, içerisi, dışarısı, aşağı*. Bağlaç konusu da oldukça geniş tutulmuş, *de, dahi, ya...ya, ne...ne, mi, ise, ile, eğer, zira, ama (amma), ki, imdi* gibi örnekler verildikten sonra *gerçekden, hemen, ne sebebden, ötürü, ne için, hakikaide, andansonra* gibileri de bağlaç diye listeye katılmıştır. Megiser gramerinin ikinci bölümü, 14. bapta ünlem konusuyla sona ermektedir. Bundan önceki konularda da olduğu, gibi, Megiser, Türk ünlemlerini de, anlattıkları duygulara göre sınıflandırmıştır: Sızlama (*vah!, hey medet!*), sevinç (*hi ha!*), haykırı (*hey! hey!*), alay (*vah!, vah!*), bezme (*git!*), beğeni (*aferin!, güzel!*), korku (*ey vah!*), susturma (*sus!*), hayret (*Allah! Allah!*) gibi.

Megiser gramerinin üçüncü ayırımında metin örnekleri buluruz. Bunların ilk bölümünde Hristiyanlığa ait bazı dinî metinler, ikincisinde de 220 Türkçe atasözü ve deyimi vardır. Dinî metinler şunlardır: 1. Rabbanî dua (Oratio Dominica), 2. Resullerin iman ikrarı (Symbolum Apostolicum), 3. On Emir (Decalogus), 4. Yedi hayır işi (Septem Opera Misericordiae: *açı doyurmak, susamışı kandırmak, çıplağı donatmak, hastaları göre varmak, tutsaklara teselli vermek, ölüleri gömmek, konukları konuklamak*), 5. Ellibirinci mezmur.

Megiser'daki atasözleri bölümü engin bir denizdir. Tam 220 Türkçe atasözü çevriyazı ile verilmiş, açıklaması yapılmış, Latince, İtalyanca ve Almanca denklere ile karşılaştırılmıştır. Gramerin birinci ayırımında verilen bazı atasözleri burada tekrarlanmış olduğu için, biz öbürlerini - birkaç müstehcen deyim bir tarafa - burada bugünkü söylenişleriyle veriyoruz: Tanrıdan gayri kimseye tapmazım; Her kim zeki bildi kendisini imdi tahkik bildi Tanrısını; Takdir tedbiri bozar; Yazılan gelir başına; Yanılmaz bir Allah; Nasib olan gelir; Her nesne oranıyla; Maslahatların hayırlısı ortasıdır; Sus sıfatıdır söyleyenin; Zıyan olanlar öğretirler; Hizmet etmeyi öğrenmeyen efendilik dahi edemez; Sen evvel buyruk tutmayı öğren, ondan sonra buyurursun; Maymun tuzığa tutulmaz; Hileyi hile bozar; Düşman karınca ise dahi fil gibi say; El ele yur, iki el yüzü yur (yıkar); Eski düşman dost olmaz, olursa dürüst olmaz; Kartal sinek avlamaz; Söz söylemek avratlarıdır, işlemek erlerindir; Çok söyleyen çok yanılır; Her daim korku çekmekten bir uğurda uğrama yeğdir; Her kimesne hamama gider behem hal terler; Yasak olana daha ziyade arzu kopar; Gömlek kaftandan yakındır; Ayıpsız yar isteyen yarsız kalır; Balık baştan kokar; Haramdan kazanılan harama gider; Bir helâl bin haramdan yeğdir; Kutlu gün doğuşundan belli; İyi kılıç yaramaz demirden olmaz; Her nesne zamanıyla; Gün doğmadan neler doğar kimbilir; Ehven kancık gözsüz doğurur; Ayak ayak çıkarlar merdivene; Bu dünya bir misafirhane; Her kim dünyaya deli gelir, kendi bu âlemde deli kalır; Ölüye beddua yaramaz, söyleme; Azıktan çok nesne çıkar; Efendinin nazarı, bahşişi, atları semirdir; Sakala güler, yüze güler; Sarı saman altından su yürütür; İşten artmaz, dişten artar; Yorganına göre koşun; Açlık, susuzluk nefes deliğini basar; Bugün bana ise yarın sanadır; Bugün bize yarın size; Yaramaza esen ile katlanılır; Nice selâm verirsen onca alırsın; Petlek pelteği iyi anlar; Yüz taşla bir borç ödenmez; Bir okla iki kuş olmaz; Çömlekçi çömlekçiyi kıskanır, demirci demirciyi; İttihat kavga koparmaz; Güzel avrat hem şarap tatlı ağulardır; Bir çıplak on cebeliyi soyamaz; Adam neyle gelmişse onunla gider; Son pişmanlık fayda vermez; Yalnız taş duvar olmaz; Adam on, dokuzu don; Belasız bal olmaz; Bal tutan parmak yalar; Oddan korkan tütünden sakımsın; Çömlekçi kulpunu istediği yerde takar; Dostlar arasında teklif yoktur; Teklif cehennemde olur; Eğri otur, doğru söyle; Kör körü güder, ikisi dahi çukura düşer; Kavilsiz giren haksız çıkar; Yuvarlanan taş yosun yapışmaz; Ekim eken hasıl umar; Kuştan sonra bahar olmaz; Muhabbet görmekten doğar; Aç karın doymayınca oynamaz; Tez veren iki kere verir; Akçeye her nesne muti olur; Her keçiye kendi huyu, âdeti hoş gelir; Vardığın yer karanlıksa, sen de gözünü hup; Körlerin arasında sen dahi gö-

zünü kapa; Yarar atın mahmuza ihtiyacı yoktur; Dilencinin yüzü kara, torbası dolu; Almakta nicesin? -Şahinler gibi- Ya vermekte nicesin? - İki sanat bir yerde olmaz; Ahmak konuk ev ısınıcı ağırlar; Bindiği eşegi arar; Meşriki bilmeyen Mağribi bilemez; Şeriatın kestiği parmak acımaz; Eski pamuk bez olmaz; Kurt tüyünü değiştirir, huyunu değiştirmez; Kurt oğlu kurt olur, gerek beyle gerek adam ile büyüsün; Kurt doyduğu yeri dokuz dolaşır; Kurt kuzağı kayırmaz; Kuru yanında yaş da yanar; Osmanlı tavşanı araba ile avlar; Mısırdaki sultan ol, tek bizden irak ol; Tatar gibi iş tutun, gördüğümüz yerde hemen konarız; Paşmak nalçasız olmaz; Deliye hergün bayram; Adam gezmekle sağ olur; Deveden büyük fil var; Müft sirke baldan tatlıdır; Sabr eylemek şenliğin anahtarıdır; Her yerin bir tüzesi var; Ben çelevi, sen çelevi, ata kim verir otu?; Azadilerin avucunda mal durmaz; ne âşıkların gönülünde sabır; ne kalburda su; Serçeden korkan darı ekmez; Eden bulur, suçu duyulur; Handa aş onda hasır baş, handa iş ondan siviş; Baş yarılca uskuf içinde, kol kesilse yen içinde; İyilik eyle denize bırak, balık bilmezse hâlik bilir; Nesne bilmemek ayıp değildir, ama ayıp, nesne öğrenmek istememektir; Çevik kuş iki ayağından tutulur; Vay o eve kanda tavuk öter, horoz dinler; Ben üzümün suyunu sever, sofu danesini, zira kimi kızı sever kimi annesini; Sen ayağının altındaki karıncadan haberin olmazsa, sen dahi fil tabanı altına girdiğin gün kimse seni kayırmaz; Nasibin var ise gelir Yemenden, nasibin yoksa düşer tependen; Hırsız hırsızın yoldaşdır; At uğurlandıktan sonra ahır kapısını kaparsın; Yolu tükenene yol harçlığı istemek divaneliktir; Hürmet iki baştan olur; Can eyle canan eyleme; Hoyrat oğlu beg olmaz, olsa da yaraşmaz; Can canın kardeşidir; Ölmüş aslanın sakalını yolarsın; Kuyuya düşen yosuna yapışır; Sinekten fil eyler; Kanaat tükenmez hazinedir; Yatan aslandan gezen tilki yeğdir. Bu atasözlerinin yanibaşında, Megiser, Arapça ve Farsça olarak da bazı atasözü ve deyim, çeviri şeklinde Hristiyanların dinî kitaplarından, aynı nitelikte olan bazı ayetler, Latin klasiklerinden de bazı sözler vermiştir.

Megiser gramerinin son, dördüncü, ayrımı, çift sütunlu III sayfalık Latince-Türkçe, Türkçe-Latince bir sözlüktür. Bölümlerden birincisinde 2460, ikincisinde de 2440 kelime buluruz. Burada toplanmış olan gereç, Türkçenin kelime hazinesinin her tabakasından alınmış olup çeşni bakımından Türkçeyi iyi temsil etmektedir. İmlâ, bütün kitapta olduğu gibi, burada da bozuktur. Bazı kelimelerde Rumeli ağzı çeşnisi, yabancı kaynaklardan derlenmiş olma kokusu vardır. Örneğin, *köpek* telâffuzunun yanında *çupek* (Rumeli ağzı, Yugoslav söylenişi), *hayvan* yerine *haiban* (Yunancadaki *b~v* kaypaklığı) v.b. Bu arada söyleyiş ve anlam yanlışları da bulunmaktadır; örne-

ğın, söyleyiş yanlışı olarak: *zurafa* yerine *zurnaba*, *yılan* yerine *gilen*, *güvercin* yerine *gunergsin*, *sarnıç* veya *sahrınç* yerine *sarmes*, *çorba* yerine *tsorba*, *şimşir* yerine *çimşir*, *nalın* yerine *nabın*; anlam yanlışı olarak da *balmumu* (Lat. *cera*) yerine *bal*, *dost* (Lat. *amicus*) anlamına *düşman* (her halde *dost düşman* deyiminden yanılma), *Kadıköy* (Lat. *Chalcedon*) yerine *Scutari* (*Üsküdar*), *Atina* (Lat. *Athene*) yerine *Cetine* v.b. Bazı kelimelerin durumundan, bunların kelime takımlarından bilgisizce ve mihanikî olarak koparıldıkları sanılmaktadır; örneğin, *Istanbul Boğazı* (Lat. *Bosphorus*) yerine sadece *Boğazı*, *insan leşi* (Lat. *cadaver*, yani ceset) yerine sadece *leşi*. Buna karşılık, Megiser sözlüğünden bazı eski kelimelerin Türkiye Türkçesinde o devirde hâlâ kullanılmakta olduğunu öğreniyoruz: örneğin, *harp* yerine *uğraş*, *takvim* anlamına *ruzname*, *şarki söylemek* anlamına *ırlamak*, *şarkıcı* anlamına *ırlangıç*, *kartal* anlamına *tavşancıl*, *Avusturya* anlamına *Peç vilâyeti*, *ziyafete davetli* anlamına *konuklu*, *misafire ikram etmek* anlamına *konuklamak*, v.b.

Megiser grameri Türkiye Türkçesinin Avrupa'da basılmış ilk grameri olarak, yazarına onur sağlayabilecek niteliktedir. Tarih ve dil alanında oldukça engin bir bilgiye sahip olan Saksonya kral seçmeni Hieronymus Megiser, Avrupa'nın dil ve dil kalıpları kavrayışına göre Türkçenin yapısına ve ruhuna nüfuz etmiş, bunları Avrupa'nın gramer kavrayışına ve bölümlenmelerine göre düzenlemiştir. Kendisinden 82 yıl önce, 1530'da Bergamalı Kadri Efendinin yazdığı *Müeyyiretü'l-ulûm* adlı gramer, bir Türkün kaleminden çıkmış olduğu için, şüphesiz, Türk dilinin yapısına daha derince nüfuz etmiş olmakla beraber, Arap gramerinin etkisi altında kalmış, önce kelimelerin tarifini ve bölümlenmesini yapmış, fiilleri, mekân, zaman, alet, küçültme, nispet, aşırılık isimlerini ele almış, sonra isim çeşitlerini, tasrifi, sayıları, zamir, zarf, sorunları, edatları, isim takımlarını ve yapılaşlarını, tümleçleri, hal ve kullanılış şekillerini, istisna şekillerini, işaret isimlerini gözden geçirmiştir. Bu kalıplar okuyucuya daha ayrıntılı, daha esassız gözükebilirse de, metot ne Türkçenin yapısal teşrihine, ne de Avrupa'nın klasik kalıplarına uygun düşmemektedir. Megiser'in metodu da, şüphesiz, Avrupa kalıplarına uygun olmakla beraber, Türkçenin yapı sistemine uygun, o yapıya göre düzenlenmiş "immanent" bir metot sayılamaz.

1612 yılından önce Avrupa'da yazılmış fakat yayımlanmamış olan Türkçe gramer ve gramerimsi eserlerle denestirildiği zaman, Megiser'in grameri her halde üstünlüğü kazanacaktır. Filippo Argenti'nin 1533'teki *Regola del parlare turcho*'su ile Pietro Ferraguto'nun 1611'deki *Grammatica turchesca*'sı bilim alanında Megiser'in gramerinden çok geride kalır. 1427'den 1612'ye

kadar Schiltberger (1427), Gennadins çevirisi (1456), Argenti (1533), Georgievits (1544), Ferraguto (1611) ve Megiser (1612) den kalma Türkçe metinlerin fonetik durumu da birinciliği Megiser metinlerine bırakacaktır. Örneğin, *ö* ve *ü* vokallerimizin çevriyazısını *gök* ve *gün* kelimelerimizde bu 6 yazarın metinlerinde izleyelim:

	GÖK	GÜN
1427 Schiltberger	<i>chok</i>	<i>gun</i>
1456 Gennadios	<i>gkiog</i>	<i>gkioun</i>
1533 Argenti	<i>gioch</i>	<i>ghiun</i>
1544 Georgievits	<i>gugh</i>	<i>ghun</i>
1611 Ferraguto	<i>jug</i>	<i>jun</i>
1612 Megiser	<i>giok</i>	<i>giun</i>

Bunlardan, aslına en yakın olanı, şüphesiz, Megiser'in çevriyazısıdır. Gramerini eğer Latince değil de Almanca yazmış olsaydı, Almandada *ö* ve *ü* harfleri bulunduğu için, *giok* yerine *gök*, *giun* yerine de *gün* yazacak ve *io*, *iu* bileşimlerinden kurtulacaktı. Fakat bugün dahi, Avrupa'da *ö* ve *ü* harflerini kullanmayan birçok milletlerde *gök* ve *gün*'ün çevriyazıları Megiser'in *giok* ve *giun* kalıplarına uymak zorunda bulunmaktadırlar.

Avrupa'da ince bir bilim olarak dilciliği Almanlar kurmuş ve bugüne kadar onu başlıca Almanlar geliştirmiştir. 1427'de Türkolojiyi kuran Bav-
yera'lı Johann Schiltberger ile 1612'de Türkçenin ilk gramerini yazıp yayımlayan Stuttgart'lı Hieronymus Megiser da bu geleneksel akımın paralelinde-
dirlere. Megiser, hiçten var eden bir dilciden daha çok toplayıcı ve düzenleyici
bir dilci olmuş olabilir. Bu durumuyla de Megiser, değerinden birşey yitir-
mez. Onu, benzerleri arasından ayırıp yükselten nitelik, kendini bilime yal-
nız bilim için vermiş olmasıdır. Ne Argenti gibi Galata'daki İtalyan tüccar-
larını düşünmüş, ne de Ferraguto gibi Jesuit papazlarına yaranmak istemiş-
tir. Megiser, kendi yurdu olan Stuttgart'ta ülkücü bir dilci olarak kendini o
çağın en görkemli devleti olan Türkiye'nin ulusal dilini öğrenmeğe vermiş,
öğrendikten sonra da o dilin gramerini, Arap ve Fars gramerlerinden önce
meydana getirerek üniversite kitaplıklarına dağıtmış, kendisi de Leipzig
üniversitesinde, Avrupa'nın ilk Türkoloji profesörü olarak bu dili öğrenci-
lerine okutmuştur.

Bugün, yüce katınızda, bu Megiser'ı derin saygı ile anarım.